

TÜRKİYE'DEKİ OLUŞUMLAR İÇİNDE ZİYA GÖKALP

İbrahim OLGUN

Türkiye'de ulus gerçeğini tarih ve sosyolojinin ışığında bilimsel olarak ilk anlayan ve anlatan düşünürümüz Ziya Gökalp olmuştur.

Türkler İslâm dinini kabul ettikten sonra bin yıllık bir dönemi ümmet anlayışı içinde geçirmişlerdi. Bu nedenle Müslümanlığı benimseyen ve yaşamlarını bu dinin öğretisine göre yürüten bütün ulusların aydınları ulusal bilinci yok etmek için çaba harcıyorlardı. Türklerin zaman zaman akınlarından, genellikle askerî egemenliğinden şikâyetçi olan bir çeşit aşağılık duygusuna kapılan ulusların şairleri ve aydınlarının Türkler için söyledikleri taşlamalar ve kınamalar bizim medreseden yetişen ve yabancılaşan aydınlarımız tarafından da benimsenerek âdetâ Türk sözcüğünün kapsamı dışında kalınmak için çaba harcanır olmuştur. Gitgide Türk sözü, taşralı, eğitilmemiş, yabanî insan anlamına kullanılmağa başlanmıştı.

Avrupa'da ulusçuluk akımının başlamasıyla Osmanlı İmparatorluğu topluluğuna giren, Türkler dışındaki uluslarda da bilinçlenme başlamış, Türklere karşı bağımsızlık kazanmak için birtakım girişimler yapılmıştır. Osmanlı aydınları da imparatorluğu dağılmaktan kurtarmak için çoğunlukla ulusçuluğa karşı çıkmışlardır. Fakat Tanzimat'tan sonra edebiyatta Türk dilinden ve Türk ulusundan söz etmeğe başlayan aydınlarımıza rastlıyoruz. Hatta bunlardan kimileri de Türklere «millet-i hâkime» diye söz edebiliyorlardı.

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı aydınlarında çöküntü ve dağılma korkusu sezilmektedir. Bu korku Tanzimat'

tan sonra daha da belirginleşmiştir. İmparatorluğun varlığını sürdürdürebilmek için kültür kaynakları az çok farklılaşan aydınlarımız değişik formüller bulma çabası içine düşmüşlerdi. Bu konudaki görüşleri başlıca birkaç grupta toplamak mümkündür:

1. Osmanlı İmparatorluğu içinde bulunan etnik gruplar arasında birlik sağlayarak Osmanlılık bilincini güçlendirmek.

2. Doğulu niteliklerimizi yitirmeden Batı'nın yeniliklerini yurdumuza getirmek. Böylece Batılı bir toplum olduğumuzu kanıtlayarak Avrupalıların düşmanlıklarını üzerimize çekmeden yaşayabilmek.

3. Dinimize ve geleneklerimize sımsıkı bağlı kalarak âdetâ Peygamber çağını diriltirek eskisi gibi güçlü ve başarılı olmak.

Tanzimatçılar sistemli olmamakla birlikte bu görüşlere bağlıydılar. Bu üç görüşe ayrı ayrı ağırlık verenlerin yanında çoğunlukla üçünü de bağdaştırma çabası içinde olanlar çoğunluğu oluşturuyordu. Hem Doğulu hem de Batılı olma iddiasında idiler. Şinasi'nin deyimiyile «Şarkın aklı-pîriyle Garbın bîkr-i fikrini tezviç etmek» amacındaydılar.

Aydınlarımızdan pek çoğu Batı'da, az sonra da Osmanlı İmparatorluğu içindeki Hıristiyan azınlıklar içinde hızla yayılmakta olan ulusçuluk akımından çeşitli nedenlerle habersiz görünüyordular. Ulusçuluk akımını İmparatorluğun yaşaması için ciddi bir tehlike sayıyorlardı. Gerçi Tanzimat yazarlarının, özellikle Namık Kemal'in getirdiği **vatan** ve **özgürlük** kavramları bir yere değin genç kuşakları istibdada ve yabancı düşmanlara karşı bir tavır almaya zorluyor, onları bu yeni kavramların peşinden sürüklüyordu ama ulusçuluktan daha pek kimsenin haberi var sayılmazdı.

Otuz üç yıllık Abdülhamit istibdadı ise, rejime karşı olan ve kavgasını yurt dışında sürdürmek zorunda kalan Osmanlı gençliğinin, fikir savaşlarını Namık Kemal ve arkadaşlarının bıraktığı yerden sürdürmesinden başka bir şey değildi. Gençlerin kurdukları siyasal derneklerin amacı, ülke yönetimini monarşiden kurtarıp meşrutiyete ulaştırabilmektir. Böylece ülke sorunları anayasa güvenliği altında parlamentoda, kamuoyu karşısında açıkça tartışılabilir ve imparatorluğun yıkılmasını önleyecek etkin tedbirler alınabilecekti.

İşte 1908 ikinci meşrutiyeti böyle bir amaca dayanıyordu. Önce özgürlükler elde edilsin, ondan sonrası kolay halledilebilirdi. Oysa uzun süren bir istibdat döneminden sonra yeni yönetimi uygulayabilecek eğitilmiş, yetişmiş bir kadroya ihtiyaç vardı. Kamuoyunu, yeni yönetimi benimseyebilecek bir düzeye getirmek gerekirdi. Bunların hiç biri gerçekleşmeden Meşrutiyetin ilân edilivermesi herkesi bir oldu bittiyle karşı karşıya bırakmıştı. Uzun yıllar kapalı bir rejimin içinden gelen halk ne yapacağını bilmiyordu. Ancak çılgın bir heyecanla yeni dönemi kutluyordu. Denebilir ki, herkes ayrı bir telden çalıyordu. Aydınlar kendi duygularını ve görüşlerini yansıtmak için çeşit çeşit, renk renk gazeteler ve dergiler çıkarıyorlardı. Bunların çoğu da temelli, yerleşmiş, benimsenmiş görüşlere dayanmadığı için ömürleri kısa sürüyordu.

Yönetimi elinde tutan İttihat ve Terakki Fırkası, devlet gemisini yürütebilecek bir kadroya sahip olmadığı için eski dönemin yaşlı kadroları işbaşına getiriliyor ve birbiri ardından kısa ömürlü hükümetler kuruluyordu.

Bu heyecanlı ve duygusal dönem durulmaya, duygular yerini akıl ve mantığa bırakmaya başlayınca ülkenin birçok iç ve dış ciddi sorunlarla karşı karşıya bulunduğu anlaşıldı. Balkanlar ve Arnavutlukta cadı kazanları kaynıyordu. Bağımsızlık savaşları iyice kızışmıştı. Abdülhamit döneminde bir çok ödünlerle ve İslâmcılık politikasıyla bir dereceye kadar sessiz görünen Arap ulusları, İngilizlerin etkisiyle yeni yönetime tamamen karşı çıkmış durumdaydı. Yine istibdat döneminde pek çok yönlere tatmin edilmekte olan gericiler, yeni yönetimi şeriata ve dine karşı kayıtsız buluyordu. 31 Mart olayı bunun bir sonucuydu.

Tanzimat'tan sonra İmparatorluğu yaşatmak için zaman zaman ortaya atılan çeşitli görüşler, bu dönemde daha da güçlenmiş, yeni özgürlük olanaklarından yararlanarak bu aykırı düşüncelere sahipleri bir çatışma oluşturmuşlardı.

İktidar partisi kendisine bir siyaset saptamak zorundaydı. İşte Ziya Gökalp bu siyasal ortam içinde görünmeğe başlar. Gerçeklerden hareket ederek, politikasını bilimsel verilere dayandırması gerektiğine inanıyordu. Bunun için de bilimden, daha açık bir dille söylersek, sosyoloji ve tarihten yararlanması

gerekliyordu. Yaratılışı araştırmaya, düşünmeğe elverişli olan Ziya Gökalp, kısa zamanda görüşlerini ortaya koydu ve bir senteze varabildi.

Ziya Gökalp düşünmüştü ki, tarih boyunca yaşayan, belirli niteliklere sahip bir Türk ulusu vardı. Bu ulusu meydana getiren belli başlı değerler nelerdi? Yaşadığımız çağda sosyal kurumlar olarak bu ulusun yaşattığı değerler nelerdi? Bu büyük ulus kendi öz benliğinde neleri kaybetmek durumundaydı?

Gökalp şu gerçekten hareket ediyordu: Ulusların kendilerine özgü kültürleri vardı. O, buna hars diyordu. Sosyal kurumların oluşmasında en sağlam temel ulusal kültür olmalıdır. Yalnız bu yeter değildi. Ulusların oluşturduğu ortak bir uygarlıkları da vardı. Kültür ulusal, uygarlık uluslararası birer değerdi. Türk ulusunun din birliği dolayısıyla bağlı olduğu bir uygarlık âlemi daha vardı. Onu da anlamak gerekirdi elbette.

XIX. yüzyıldan beri bütün Batı âlemini etkileyen ulusçuluk akımının yirminci yüzyılda kaçınılmaz olduğunu olaylar da bütün açıklığıyla ortaya koymuştu. Türk ulusu da kendi kaderine egemen olmalıydı. Bu ise Türk ulusçuluğunun belli bir plan içerisinde ele alınması ile mümkün olabilirdi.

Böylece Gökalp, Türk ulusu için üçlü planını ortaya atmış oluyordu: Türkleşmek, İslâmlaşmak, Çağdaşlaşmak. Bu temel görüşlerden yürüyerek bütün toplumsal kurumları ayrı ayrı ele alarak programını hazırlamış, buna **Türkçülüğün Esasları** adını vermişti. Böylece bir senteze vararak çıkış yolu bulmuş oluyordu.

Şimdi de bu düşünürümüzün hangi koşullar içinde yetiştiğini ve neler yaptığını incelemeye çalışalım:

Ziya Gökalp'ın 48 yıllık yaşamını başlıca beş önemli döneme ayırmak mümkündür:

1 — Çocukluk ve Gençlik Dönemi, 2 — 1908-1913 Yılları, 3 — En Hareketli ve Verimli Yılları (1913-1918), 4 — Mütareke ve Sürgün Yılları, 5 — Ulusal Devletin Kuruluşu Dönemi ve Gökalp'ın Ölümü.

I — Ziya Gökalp, 23 Mart 1876 Perşembe günü, Diyarbakır'da bugün Ziya Gökalp Müzesi olan evde doğdu. Diyarbakır,

öteden beri bir çok fikir adamı ve sanatçı yetiştiren önemli merkezlerden biriydi.

Ziya Gökalp'ın ataları arasında toprak ağaları ve ticaretle uğraşan kişiler vardı; ama bu ailede ağırlık okumuşlarda ve aydınlarda idi. Babasının dedesi Hacı Ali Ağa Diyarbakır'ın Çermik kazasından gelmişti. Onun oğlu Abdullah Efendi tüccardı. Orduda büyük yararlıkları görüldüğünden kendisine birkaç köyün tımarı verilmişti. Timar usulü kaldırılıncaya değin bu köyler ailesinin elinde kalmıştır. Bunun da oğlu Hacı Hüseyin Sabir Efendi'dir. Sabir Efendi iyi bir medrese öğrenimi yapmış, kadı ve müftülüklerde bulunmuş bilgin bir kişiydi. Hak yolunda mücadele etmekten çekinmez, düşüncelerini açıkça söylerdi. Oğlu Mustafa Sıtkı Efendi çevresinde ün yapmış bir şairdi. Çeşitli görevlerde bulunmuş, Nusaybin Kaymakamı iken 1878'de ölmüştü. Mustafa Sıtkı Efendi'nin iki oğlu vardı: Büyüğü Ceza Mahkemesi Başkanlığında bulunmuş Hacı Hasip Efendi (1845 - 1896), küçüğü de Ziya Gökalp'ın babası Mehmet Tevfik Efendi' (1851-1890) dir.

Mehmet Tevfik Efendi, son derece temiz ve dürüst bir kişi idi. Bu üstün nitelikleri ve geniş bilgisiyle çevresinde kendisini çok sevdirmişti. Edebiyat ve okuma zevkini babasından almış, daha çok genç bir yaşta iken Arapça ve Farsça'yı öğrenmişti. 1883-1884 tarihli Diyarbakır Salnamesini çıkardığı gibi II Evrak Müdürü iken **Diyarbakir** Gazetesi'nin yönetimini üzerine almıştı. Son görevi II Nüfus Müdürlüğü idi. Öldüğü zaman oğlu Ziya henüz ondört yaşlarındaydı.

Mehmet Tevfik Efendi'nin annesi de Müftü Derviş Efendi'nin kızı Hatice Hanımdır. Bu hanımın anne olarak Ziya Gökalp'ın babasının ve amcasının okumasında, yetişmesinde büyük etkisi olmuştur.

Ziya Gökalp'ın anne tarafı ise Diyarbakır'ın köklü ailelerinden Pirinççioğlu Hacı Salih Ağa'nın kızı Zeliha Hanım' (1856 - 1923) dir.

Ziya Gökalp'ın eğitiminde ve yetişmesinde çevresinin ve özellikle ailesinin büyük etkisi vardır.

Ziya Bey, Abdülhamid'in tahta çıktığı yıllarda doğmuştur. Çocu kluğu ve gençliği hemen hemen İstibdad dönemi içinde geçmiştir. Özgürlük kahramanı Namık Kemal'in adını ve yap-

mak istediklerini daha küçücükken ilk kez babasından duymuştu. O günün aydınları ve uyanık gençleri gibi o da onun hayranları arasına girmişti.

Önce Mercimekörtmesi ilkokulunu, sonra da Diyarbakır Rüştîyesi'ni bitirmişti (1886-1890).

Okul Müdürü Kolağası İsmail Hakkı Bey, aydın ve değerli bir öğretmendi. Öğrencilerine yaşamakta oldukları istibdat döneminin kötülüklerini, meşrutiyetin iyiliklerini anlatmaya çalışıyordu. O dönemde o okuldan çıkan örneğin, Dr. İshak Sükûti, Dr. Osman Cevdet (Akkaynak), Dr. Ziya Ethem (Yeşil) gibi gençler, daha sonra Abdülhamit istibdadına karşı koymuşlar, Meşrutiyet yönetiminin gerçekleşmesi için çalışmışlardır.

Askerî Rüştîye'yi 1890'da bitiren Ziya, öğrenimini sürdürmek için başka okul bulunmadığından iki yıla yakın bir süre özel öğretim gördü ve kendini yetiştirmeğe çalıştı.

1892'de Diyarbakır İdadisi açılınca, doğrudan doğruya bu okulun ikinci sınıfına alındı. Okul Müdürü Halil Bey'in etkisiyle Fransızcasını ilerletti. Arapça ve Farsça'yı daha önce zaten amcasından öğrenmişti. Öğretmenlerinden Dr. Yorgi'nin de Ziya'nın gelişmesinde özel bir etkisi olmuştu. Son sınıfa geldiği zaman artık Ziya Doğu'nun ve Batı'nın klasik eserlerini kendi kaynaklarından inceleme olanaklarını elde etmiş bulunuyordu.

Genç Türklerin Avrupa'daki çalışmalarıyla yakından ilgileniyor, yayınlarını gizlice getirterek okuyor, onları kendisi gibi düşünen ülkü arkadaşlarına da okutuyordu.

1894 yılında okullara yapılan bir bildiriyle, öğrenciler, her akşam üç kez «padişahım çok yaşa!» diye bağırmağa mecbur edilmişlerdi. Son sınıf öğrencilerinin çoğu padişaha karşı, özgürlük ve meşrutiyet yanlısı olduklarından, bu düşüncenin öncüsü olan Ziya'yı kendilerine başkan seçmişlerdi. Gençler Ziya'nın etkisiyle bir akşam hep birden «Padişahım çok yaşa!» yerine, «Milletim çok yaşa!» diye bağırıyorlardı. Durum hemen Mahbeyn'e jurnal edildi. Vali Sırrı Paşa gençleri korudu; olayı yalanlayarak örtbas etti.

O yıl idadiyi bitiren Ziya, felsefi düşüncelerinden, yüksek öğrenimine engel olunmak istenmesi ve yapılan kimi baskılar nedenleriyle şiddetli bir bunalım geçirerek intihar girişiminde

bulundu. Bu olaydan sonra öğrenimine bir süre ara vermek zorunda kaldı. 1895 yılı sonbaharında kardeşi Nihat Gökalp'in yardımıyla İstanbul'a gitti. Mülkiye Baytar Mekteb-i Âli'sine kaydını yaptırmak zorunda kaldı. Çünkü o tarihte yalnız bu okul parasız yatılı öğrenci alıyordu.

Ziya, bir yandan bu okula devam ederken, bir yandan da özgürlük ve meşrutiyet için çalışan gençlerle temas kurma yollarını aradı. Daha Diyarbakır'da iken Dr. Abdullah Cevdet'ten, İstanbul'da tıbbiyelilerin önderliğinde özgürlük ve meşrutiyeti elde etmek için gizli bir dernek kurulmuş olduğunu ve bu derneğin bir ihtilâl hareketi hazırlamakta bulunduğunu öğrenmişti. Dr. İbrahim Temo ve hemşerisi İshak Sükûfî ile görüştü. Bunların aracılığıyla ihtilâl komitesine o da girdi.

Ziya üç yıl İstanbul'da kaldı. Davranışları dikkati çekmişti. Bir gece etüd salonunda çalışırken, Okul Müdürü Mehmet Ali, onun kitap dolabını yoklamış, kendince zararlı sayılan Fransızca birkaç kitap bulmuştu. Ziya'yı bu nedenle hapsedti. Sonra birkaç hocanın yardımıyla okuldan atılması önlenebildi. Artık Ziya sıkı bir denetim altındadır. Okul yaşamı da onun için çekilmez olmuştu.

1898 yılı yazında sıla için Diyarbakır'a gitti. Arkadaşlarını, keyfi ve haksız davranışları, yolsuzlukları ile halkı kendinden soğutmuş olan Vali Halit Beyle mücadele halinde buldu. O da bu mücadeleye katıldı. Vali hakkında çeşitli makamlara birçok şikâyetler yapıldı.

Vali Halit Bey, Ziya ve arkadaşlarının gizli çalışmalarından az çok haberliydi. Özgürlük yanlısı olduklarını, meşrutiyet için yanıp tutuştuklarını, geceleri Ziya Bey'in evinde, gündüzleri kimi vakit Şeyhanlızade Mehmet Mihri, kimi vakit de Attar-zade Hakkı Bey'in dükkânlarında toplandıklarını, yasaklanmış yayınları izlediklerini biliyordu. Kendisi için yapılan şikâyetlerin asılsız birer yakıştıрма olduğunu kanıtlamak ve onlardan öçalmak için Mabeyn'e jurnal etti. Onlar için soruşturma açtırdı. Bu gençlerin evleri, dükkânları arandı. Kimi belgeler de elde edildi. Ziya ve arkadaşları düzeni yıkıcı çalışmalarda buldukları ve yasaklanmış yayımları buldukları gerekçesiyle 14 Temmuz 1898 günü tutuklandılar. Yapılan ilk soruşturma sonucu, bunların ellerinde bulunan zararlı evrakı Hükümet-i Seniye'ye

teslim etmeyerek gizledikleri ve birbirlerine okumak üzere dağıttıkları sabit görülerek Diyarbakır Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesine sevk edildikleri 15 Eylül 1898 gün ve 159 sayılı kararnameyle anlaşılmaktadır.

Ziya ve arkadaşlarının ne kadar tutuklu kaldıkları saptanamamıştır. Yalnız bir süre sonra mahkemece salıverildikleri bilinmektedir.

Ziya, salıverilince tekrar İstanbul'a döndü. Okul idaresi, — hakkında soruşturma yapılıyor diye — onu okula kabul etmedi. Bu dönem Ziya'nın İstanbul'da en güç dönemidir. Abdülhamit istibdadının aydınlar üzerinde etkisini ağırlaştırdığı bir dönemdir. Ziya için verilen jurnallerin ardı kesilmiyordu. Diyarbakır Valisi Halit Bey, Ziya ile ilgili belgeleri Saraya gönderme işini sürdürüyordu. Bu arada Ziya'nın arkadaşı Ahmet Cemil (Ase-na) de bulunan bir mektubu da göndermişti. Ziya'nın İstanbul'dan gönderdiği bu mektup rejim ve Padişah aleyhinde yazılarla doluydu. Sirkeci'deki bir otelde sonucu beklerken, tekrar yakalanarak Taşkışla'ya tutuklandı. Ve sonunda bir yıl hapse hüküm giydi. Ziya Bey 1316 (1900) yılında Taşkışla'daki yaşamını **Küçük Mecmu'a**'da yayınladığı Pirimin Vasiyeti (Sayı: 19) başlıklı yazısında anlatmıştır.

Ziya Gökalp'ın Diyarbakır'a Dönüşü ve Oradaki Çalışmaları

Ziya Bey, hükümlülük süresi dolunca «Zaptiye gözetiminde bulundurulmak üzere» Diyarbakır'a gönderildi. 29 Aralık 1900'de amcasının kızı Vecihe Hanım'la evlendi. Amcasından — biricik evladı olan — kızına oldukça önemli bir servet kalmıştı. Ziya için geçim kaygusu yoktu. Bir süre için kendini tümüyle okumaya verdi. Sonra yine siyasal çabalara girişti. Bir yandan Diyarbakır'da bulunan siyasal sürgünlerle ilişki kuruyor, bir yandan da İstanbul ve Avrupa'daki özgürlükçü ve meşrutiyetçi derneklerle haberleşiyordu. Bu gizli derneklerin istibdada karşı çıkardıkları broşürleri getirterek fikir arkadaşlarına dağıtıyordu.

Berlin andlaşmasından sonra Ermeni Komitacıları kurdukları çeşitli çete gruplarıyla Doğu ve Güney - Doğu Anadolu'da soygun ve toptan öldürme hareketlerine girişmişlerdi. Yine bu bölgelerdeki kimi aşiretler de düzeni bozucu davranışlarda bulunuyorlardı. Sultan Abdulhamit, hem düzeni sağlama-

da hem de Ermeni çetelerinin soygun ve adam öldürme olaylarını önlemede yardımcı olmalarını umarak aşiretlerden Hamidiye Alayları kurmuştu.

Diyarbakır bölgesi Hamidiye alaylarının başında Milli Aşireti Başkanı İbrahim bulunuyordu. Kendisine bir de paşalık payesi verilmişti. Hamidiye Alayları başlangıçta kimi yararlı hizmetlerde bulunmuştu, fakat sonradan kendileri de soygun ve baskınlar yaparak olaylar çıkarmaya başladılar. Hatta Diyarbakır'ın yakın köylerini bile basıp soymaktan çekinmediler. Yapılan bütün şikâyetler hiç bir sonuç vermiyordu. Halk büyük bir umutsuzluk ve şaşkınlık içinde idi. Bunu gören Ziya Gökalp, fikir arkadaşlarıyla birleşerek halkı direnmeğe ve bir eyleme geçmeğe yöneltti.

13 Temmuz 1905'te halktan binlerce kişi Telgrafhane'yi işgal ederek haberleşmeye el koydular. Mabeyn'e, doğrudan Padişah'a yüzlerce tel çekerek İbrahim Paşa ve adamlarının yaptıkları zulüm ve soygunları anlatarak cezalandırılmalarını istediler. Tellerin çoğunu Ziya Bey yazıyor, yüzlerce kişi imzalıyorlardı.

Telgrafhanenin işgali üç gün sürdü. O zaman Avrupa ile Asya ülkeleri arasındaki haberleşme Diyarbakır Telgrafhanesinden geçtiğinden dış ülkelerde tepkiler başladı. Sonunda «Padişah'ın olayları araştırmak ve gerekeni yapmak üzere bir soruşturma kurulu gönderdiği» haberi üzerine halk dağıldı. Gönderilen soruşturma kurulu işe gereken önemi vermedi ise de halk iki yıl kadar rahata kavuştu. Hamidiye Alayları bir süre için de olsa bu olaydan sonra sinmişlerdi.

Fakat 1907 yılında bu alaylar yine işi azıttılar. Ziya ve arkadaşları yeniden 14 Ekim 1907'de telgrafhane'yi işgal ettiler. «İbrahim Paşa ve alaylarının askerlikten atılarak sürülmelerini istediler. Mabeyn'deki başkâtip Tahsin ile Erzincan'daki IV. Ordu Kumandanı Zeki Paşa'dan, İbrahim Paşa'yı korudukları için, şikâyetçi olduklarını» bildirdiler. Bu kez işgal on bir gün sürdü. Halk, İbrahim Paşa'nın alaylarıyla birlikte, Hicaz demiryollarını koruma görevi alınarak bölgeden uzaklaştırılması emri gelinceye dek telgrafhaneyi işgalden vazgeçmedi.

Ziya Gökalp'ın ilk yapıtı olan **Şakî İbrahim Destanı**, bu olayları anlatır. Bu destan 1908'de Diyarbakır'da basılmıştır.

II — 1908-1913 Yılları

23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ilânı her yerde olduğu gibi Diyarbakır'da da büyük bir heyecanla kutlandı. Özgürlük için gösteriler yapılıyordu. Gösteri yapanların başında Ziya Gökalp vardı. Bir zamanlar gizli olarak kurduğu dernek, bir iki gün sonra Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Diyarbakır Şubesi olarak açığa çıktı. Artık Ziya Bey, gençleri yeni açılan İttihat ve Terakki Kulübü salonunda topluyor, yaptığı konuşmalarla onlara özgürlük, adalet, kardeşlik kavramlarını açıklıyor, istibdadın kötülüklerini ve yeni rejimin yararlarını anlatıyordu. Bir yandan **Diyarbakır** Gazetesinde, bir yandan kendi çıkardığı **Peyman**'da çeşitli konularda, değişik takma adlarla yazılar yazıyordu.

Ziya Beyin 14 Aralık 1908'de İttihat ve Terakki Merkez-i Umumî'si tarafında Diyarbakır, Van, Bitlis örgütünü denetlemekle görevlendirildiğini görüyoruz.

31 Mart Olayı sırasında Diyarbakır'da da gericilik kıpırdanışları görülmüş; fakat Ziya ve arkadaşlarının işe yüreklilikle ve zamanında el koymaları olayın büyümeden önlenmesini sağlamıştır.

Ziya Gökalp Selânik'te

Ziya Gökalp, 18 Eylül 1909'da Selânik'te toplanacak olan Osmanlı İttihat ve Terakki Fırkası'nın Kongresinde Diyarbakır İI delegesi olarak bulunmak üzere 6 Eylül günü Diyarbakır'dan ayrıldı. Kongre'den sonra İstanbul'a döndü. Darülfünunun Felsefe kürsüsünde bir süre ilm-i ruh okuttu ise de eline geçen para ile ailesini geçindiremeyeceğini ileri sürerek ayrıldı. 18 Temmuz 1910'da Diyarbakır İli Millî Eğitim Müfettişliğine atandığından memleketine döndü. Bu görevde iken yine Fırka'nın kongresine katılmak üzere istifa edip Selânik'e gitti. Bu kongrede yaptığı konuşmalarla delegelerin saygısını kazanan ve dikkatini çeken Ziya Gökalp Fırkanın Merkez-i Umumî Üyeliğine seçildi.

Bu dönem Ziya Gökalp'ın düşün ve politika alanında etkin bir kişi olarak tanındığı dönemdir. Selânik'te bir yandan politik alanda çalışırken bir yandan da **Genç Kalemler**, **Yeni Felsefe** dergilerinde, **Rumeli** gibi gazetelerde değişik imzalarla yazdığı şiir ve yazılarında Türkçülük ve dilde özleşme akımlarını yöne-

tiyor, gençlere verdiği konferanslarda bu akımların önem ve gereğini anlatıyordu. Selânik'te açılan İttihat ve Terakki İdadisi programına ilk kez sosyoloji dersini koydurdu. Bu dersi okutmayı da kendi üzerine aldı.

Ziya Gökalp İstanbul'da

1912 yılında İttihat ve Terakki Fırkası Genel Merkezi İstanbul'a taşınınca Ziya Gökalp da İstanbul'a geldi. Burada Gökalp'i daha hareketli ve daha verimli çalışmalar içinde görmekteyiz. Bu yıl içinde yapılan milletvekili seçimlerinde Erganimadeni'nden milletvekili seçildi. Meclis'in 18 Ağustos 1912'de feshedilmesi nedeniyle bu görevi ancak dört ay kadar sürdü.

III — Ziya Gökalp'in İstanbul'da en önemli bilimsel çalışmaları 1913-1918 yılları arasına rastlar. Bu dönemde Ziya Gökalp dev bir çalışma çabası içindedir. Bu dönem Türk ulusçuluğunun canlandırıldığı ve bilimselleştirildiği bir dönem olarak düşünülebilir. Bu duyguların güçlenmesinde daha önceki dönemdeki deneylerin ve 1. Dünya Savaşı'nda ulusumuzun ortaya koyduğu mucizenin etkisi büyüktür.

O günlerde İstanbul'da dernekler, ocaklar kuruluyor, çeşitli dergiler çıkarılıyor, Türkçülük anlayışı bütün Türk ulusuna benimsetilmeye çalışılıyordu. Ziya Gökalp, bütün bu çalışmaların içinde daha doğrusu bu çalışmalara yön veren kişiydi. İlk işi Türk Ocağı'na girmek. **Türk Yurdu** dergisini yazılarıyla desteklemek oldu. **Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak** adlı yazılarını önce bu dergide yayınladı. **İslâm Mecmuası, İctimaiyat, Halka Doğru, Muallim, Millî Tetebbular Mecmuası, Yeni Mecmua** gibi dergilerde Türkçülüğe, Türk tarihine, Türk toplum kurumlarıyla ilgili yazılarını yayınlamaya başladı. Parti içindeki etkisinden yararlanarak Darülfünunu uzmanlık kollarına göre yeniden düzenledi ve ona özerklik verdirdi. Kendisi de yeni koydurduğu İctimaiyat dersinin okutulmasını üzerine aldı. Bilimsel çalışmalarıyla memleket kültürünü çeşitli yönleriyle ele alıp uluslaştırırken, İttihat ve Terakki hükümetini de bu çalışmaları desteklemeye zorladı.

IV — Ziya Gökalp'in Malta'ya Sürülmesi

İstanbul'un Bağlaşıklar tarafından işgalinden sonra birçok

vatanseverler gibi Ziya Gökalp da tutuklandı (28 Ocak 1919). Bir süre Bekirağa Bölüğü adı verilen tutukevinde kaldı. 26 Mayıs 1919'da bir grup arkadaşıyla birlikte İstanbul'dan uzaklaştırıldı.

Yaşamı boyunca iyimserliğini hiç bir zaman yitirmeyen Gökalp, Malta'da bir yandan durmadan okurken bir yandan da çevresine topladığı sürgün arkadaşlarına çeşitli konularda konferanslar ve dersler veriyordu. Ziya Gökalp'ın bu sürgün yaşamı 19 Mayıs 1921'de İstanbul'a dönmesiyle sona erdi.

V — Malta dönüşü İstanbul'da bir gece kalan Ziya Gökalp, Samsun yoluyla Ankara'ya gitti. O sırada Ankara Kurtuluş Savaşının en hareketli günlerini yaşıyordu. Ankara'da kısa bir süre kaldı. Yunus Nadi'nin Kayseri'de basılan **Yeni Gün** gazetesine birkaç makale yazdı. 1921 sonbaharında Diyarbakır'a geldi.

O sırada Diyarbakır halkı büyük bir yokluk, bunalım ve umutsuzluk içinde idi. Gökalp bu havayı dağıtmak için haftada iki gün, sonradan Gazi İlkokulu adını alan Nümune Mektebinde felsefe ve içtimaiyat dersleri vermeğe başladı. Bu derslerinde genellikle eski Türk tarihi ve uygarlığı, Türk kahramanlığı, Türk aile yaşamı, Türk mitolojisi üzerinde duruyordu. Gerek bu derslerinde ve gerek çeşitli yerlerde yaptığı konuşmalarında «yaşamakta olan sosyal ve siyasal bunalımın geçeceğini, Türklerin her felâket zamanında, tarihin gösterdiği gibi, millî karakterin büyük bir adam tarafından temsil edildiğini ve Türk ulusunun önderin arkasından yürüyerek esenliğe kavuştuğunu, şimdi içinde bulunduğumuz bunalımın da, bir bozkurt gibi Türk ulusunun şahlanan iradesini özünde yaşatan Büyük Millet Meclisi Başkanını Mustafa Kemal Paşa'nın vatani kurtararak ulusu mutlu günlere kavuşturacağını» söylüyordu.

O sıralarda Diyarbakır Lisesi ikinci bölümü hocasızlık yüzünden kapanmış, gençler başıboş kalmıştı. Ziya Gökalp, bunları kurduğu Gençlik Derneği'nde topladı. Gençlerin bir bölümünü folklor derlemelerine, bir bölümünü etnografya ve arkeoloji ürünleri toplamaya yöneltti. Kısa bir süre içinde bu konularda pek çok ürün toplandı. Fuat Köprülü'ye yazdığı 8 Ağustos 1922 günlü mektubunda şöyle diyordu: «Burada halk masallarını topluyorum; bazılarını **Küçük Mecmua**'da göreceksiniz. Lisan hususunda ilmî usule tamamiyle riayet edilemiyor; çünkü

iyi bir masalcı bulamadım. Folklorun halk itikatlarına ait kısmını da toplayacağım. Diyarbakır'ın eski şarkılarını terennüm edebilen yaşlı hanendelerinden eski besteleri nota ettiriyoruz. İstanbul'da tab'ı kolay olursa millî musikimize esas olacak olan bu nağmelerin notalarını göndereyim.

Bundan başka buradaki Türk, Kürt ve Arap aşiretlerine dair etnografik tetkikat da yapıyorum; bu çalışmalardan Diyarbakır'e mahsus küçük bir etnografi enstitüsü meydana gelecek. Bazı arkadaşlar da, Diyarbakır'ın arkeolojisiyle meşgul. Bir taraftan da bir arkeoloji müzesi tesis etmek üzereyiz...» 1934'te hizmete açılan Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'nin ilk çekirdeğini Gökalp'in yaptırdığı çalışmalarla elde edilen buluntular oluşturmuştur.

Bütün bu çalışmalarla yetinmeyen Ziya Gökalp, düşüncelerini yaymak, Mustafa Kemal Paşa'nın yürüttüğü Ulusal Kurtuluş hareketini desteklemek için **Küçük Mecmua**'yı çıkardı. İlk sayısı 1922'de yayımlanan bu dergide Gökalp'in çeşitli konularda birçok yazısı çıkmıştır. Falih Rıfkı (Atay) bu dergi için 19 Ağustos 1922 günlü **Akşam** gazetesinde şunları yazıyordu:

«Ziya Gökalp'in Diyarbakır'de çıkardığı **Küçük Mecmua**, matbaacılığın en zor şartları içinde çıkıyor. Hurufatı bozuk, baskısı fena, kâğıdı adidir. Fakat Ziya Gökalp'in ruhundaki mukaddes ateş, bu mecmua yoluyla bize kadar geliyor, ruhlarımızı heyecanlandırıyor. Diyebiliriz ki Ziya Gökalp bizi bu mecmuasiyle Diyarbakır'den idare ediyor...».

1923 Martında Ziya Gökalp Telif ve Tercüme Heyeti Reisliği'ne getirilerek Ankara'ya gitti. 33 sayı çıkmış bulunan **Küçük Mecmua** da kapanmak zorunda kaldı.

Ziya Gökalp Ankara'da

Ankara'ya yerleşen Gökalp yeni Türkiye'yi görmekten son derece mutludur. Onun ülküsü artık gerçekleşmişti. Resmi görevinin dışında **Hâkimiyet-i Milliye, Yeni Türkiye, Yeni Gün, Cumhuriyet** gazetelerinde yazıyordu.

Türk Töresi, Türkçülüğün Esasları, Altın Işık adlı yapıtları bu dönemde basıldı. **Rusya'daki Türkler Ne Yapmalı?** (1913), **Kızıl Elma** (1915), **Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak**

(1918), **Yeni Hayat** (1918) adlı kitapları ise daha önce basılmıştı.

11 Ağustos 1923'te Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 11. Dönemine Diyarbakır'dan milletvekili seçilince Telif ve Tercüme Heyeti Reisliğinden ayrılmak zorunda kaldı. Bu sıralarda Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Halk Fırkası adını alarak yeni programını açıklayınca Ziya Gökalp da bu firkanın program ve umdelerinin tahlil, tasnif ve yorumunu yapan **Doğru yol, Hâkimiyet-i Millîye ve Umdelerin Tasnif, Tahlil ve Tefsiri** adlı yapıtını meydana getirdi.

Ziya Gökalp'ın Ölümü

Bu uzun çalışmalar Gökalp'ı çok yormuştu. Doktorlar ona İstanbul'a gitmesini ve dinlenmesini salık verdiler. O da ailesiyle birlikte İstanbul'a gitmek zorunda kaldı. Önce Nişantaşı'nda bir eve yerleştiler. Orada sekiz ay kadar tedavi gördü. Bu hastalığı sırasında bir yandan da **Türk Medeniyeti Tarihi**'ni tamamlamaya çalışıyordu. Hastalığı daha da ağırlaşınca doktorlar, Büyükdada'ya taşınmasını önerdiler. Bütün ilgi ve tedavilere karşın hastalığı hergün biraz daha ilerliyordu. Bu durumu gören Ziya Gökalp, yapıtını tamamlayabilmek için kendini daha çok çalışmaya verdi. Dostlarının «Çok çalışıyorsunuz, biraz dinleniniz» biçimindeki uyarılarına «Vakit dar, korkarım, işlerimi ikmal etmeden ayrılacağım» diye cevap veriyordu. İyiliğe doğru bir gidiş görülmeyip de hastalığı gittikçe ağırlaşınca onu Beyoğlu'ndaki Fransız Hastanesine kaldırdılar. Tedavinin her çeşidi yapılıyordu, ancak hiçbirisi bir yarar sağlamıyordu.

Ölümünden dört gün önce Gazi Mustafa Kemal'den aldığı bir tel onu çok sevindirmişti. Büyük Atatürk telgrafında aynen şöyle diyordu:

«Rahatsızlığınızdan teessürle haberdar oldum. Sıhhat ve âfiyetiniz haberine memleketçe intizar olunmaktadır. Süratle iadei âfiyetiniz için Avrupa'da tedavinize ihtiyaç varsa icap eden herşeyin tahsisini tekeffül ediyorum. Sıhhatiniz ve mahall-i tedaviniz hakkında iş'ârınızı bekler, muhabbetkâr selâmlarımı beyan ederim efendim».

Bu telgraf Gökalp'ı çok mutlu etmişti. Aslında o ölmekten çok, fikirlerini yayamamanın, yapıtlarını tamamlayamamanın

üzüntüsünü duyuyordu. Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya yazdırdığı karşılıklıta, son dakikalarını yaşamakta olduğunu hissettiğini, yaptıklarının basılmasını, çocuklarının bakılmasını diliyordu.

Gerçekten de bir iki gün sonra 25 Ekim 1924 Cumartesi sabahı saat 5'te son nefesini verdi.

Cenazesi Pazar günü Fransız Hastanesinden kaldırılarak yapılan büyük bir törenle Sultan Mahmut Türbesinde hazırlanan mezarına kondu. Tabutu Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükümet temsilcileri, resmî ve özel kuruluşlar mensupları, Üniversite gençliği ve profesörleri, öğretmenler ve elli bini aşkın bir halk topluluğu tarafından izlendi. Onun bu vakitsiz ölümü, başta devlet yöneticileri olmak üzere bütün ülkeyi büyük bir üzüntüye düşürmüştü.

Buraya değin Ziya Gökalp'ın kısa fakat dopdolu geçen 48 yıllık yaşam öyküsünü belli dönemlere ayırarak özetlemiş bulunuyoruz. Düşünürümüzün yaşamını ve girişimlerini gününün karmaşık toplum koşulları içinde son derece önemli bulduğumuzu hemen belirtmeliyiz. Gökalp üzerinde belgelere dayanarak vardığımız sonuçları belirli başlıklar olarak burada bir kez daha anımsamayı önemli bulduğumuzu hemen söylemeliyiz:

1. Ziya Gökalp, kültür yanı ağır basan toprak sahibi, Diyarbakır'lı köklü bir ailenin çocuğudur.

2. Kendisinden önce gelen toplumcu edebiyat kuşağının etkisi altındadır. Onların derin izlerini yaşatmaktadır.

3. Öğrencilik ve gençlik yıllarında ondaki en belirgin nitelik istibdada, zulme karşı koymak ve özgürlük olarak özetlenebilir.

4. Gökalp'ın en belirli özelliklerinden birisi de ülkücü (idealist) oluşudur. Ölünceye değin en katı ve acımasız gerçekler karşısında bile ülkücülüğünden hiç bir şey yitirmemiştir. Yaratılışından gelen iyimserlik (optimizm) ülkücülüğünü besleyen en güçlü kaynak olmuştur.

5. Gerektiği zaman, başka bir deyişle, toplumun yararı ve halkın geleceği söz konusu olduğu zaman yaşamını hiçe sayar, tehlikelerin üzerine yürür. Bunu yaparken de ne gösterişe kapılır ne de böbürlenir. Bu yüreklilik onun görev ahlâkının doğal görünümüdür.

6. Düşüncelerine inanç ve coşku ile bağlı olduğu için çevresini kendisine kolayca bağlayabilmiştir. Onun ideallerine yabancı olanlar bile içtenliğine saygı göstermekten kendilerini alamamışlardır.

7. Uygulamada başarılı olabilmek için örgütlenmenin vazgeçilmez bir koşul olduğuna inanır. Örgütçülük onun en belirli niteliklerinden biridir.

8. Gökalp, içinden çıkılmaz en karmaşık sorunları bile çözümlene ve birleştirme gibi zihni işlemlerden sonra tanımlanabilecek bir açıklığa kavuşturur. Bu bakımdan hiç bir düşünce adamımızda bulunmayan batılı, aydınlık, sistemli bir kafa yapısına sahiptir.

9. Ziya Gökalp aktif politikaya girmiş, İttihat ve Terakki Fırkasının akıl hocası olmuştur. O, politikayı her zaman insanları belli ülküleri göre yönetmek ve mutlu etmek sanatı olarak düşünmüştür. Politikadan hiç bir zaman maddî bir çıkar sağlamayı düşünmemiştir. Ancak böylece, ulusuna yararlı ülkülerinin gerçekleşmesi yolunda adımlar atabilmiştir. Siyasal etkinliğini, ulusal birliğin kurulmasına yardımcı olan kültür derneklerinin maddî, manevî desteğe kavuşması, halkımızı kültür yönünden besleyecek yayın organlarının yaşatılması konusunda kullanmıştır.

10. Hizmet ve başarılarının bizce en önemlisi Türk toplumu düşünce planında bir yön vermesi, toplumumuzun bir ulus niteliğini taşımasının tarihsel ve sosyal yönden açıklamasını yapmasıdır. Ancak Gökalp'tan sonradır ki, Türk aydınları Türklük ve Türkiye gerçeği üzerinde, ister onun yanında ister karşısında olsun, düşünebilme olanağını bulmuştur.

Bütün bu nitelikleriyle Gökalp, sayılı düşünce adamlarımızın en önünde yer almaya hak kazanmıştır. Yeni Türkiye'nin temelinde Ziya Gökalp'tan pek çok şeyler bulacağımız muhakkaktır.